

С.Ф. Плецький

ДЕМАРКАЦІЯ КОРДОНІВ НОВОЇ СІЧІ

Важливу роль в процесі організації охорони кордонів завжди відіграло їх позначення на місцевості спеціальними знаками. Адже лише таким чином держави могли позначити свої межі і застерегти інших від втручання в її володіння.

Для Запорожжя ж у XVIII ст. визначення кордонів на місцевості та позначення їх спеціальними прикордонними знаками було особливо важливим. В першу чергу це пов'язано із тим, що зменшилась небезпека татарських нападів і з'явилося немало охочих скористатися "Військовими добрами. Також необхідність демаркації обумовлювалась і відносно слабкою заселеністю Запорожжя.¹ В заселених осілим населенням регіонах позначення кордону на місцевості не конче було потрібним. Там його проходження фіксувалося у повсякденному побуті населення та в місцевій традиції. На більшій же частині кордонів Запорозьких Вольностей таких умов не було. Кордони Запорожжя потребували демаркації ще й з огляду на їх нестабільність та часті зміни. Крім того, потреба в демаркації викликала і значним обсягом Запорозьких Вольностей та їх степовим ландшафтом. Для такої місцевості була характерна певна одноманітність та відсутність примітних орієнтирів.² Тому нічим не позначену лінію кордону козаки, котрі рухались степом, навіть не могли помітити.

Разом з тим, значна частина запорозьких кордонів ішла не суходолом, а їх намагалися прив'язати до річок. Тому часто лінія кордону перетинала річки, йшла їх берегами, проходила по узбережжю Азовського моря. На відміну від ділянок кордону, які проходили суходолом, ті його відтинки, котрі проходили річками, не потребували демаркації. Адже річки, як біль-менш стабільний елемент ландшафту були в українських степах найкращим орієнтиром і краще позначали проходження лінії кордону ніж будь-які штучні прикордонні знаки. Адже використання їх для позначення лінії кордону позбавляло від трудомісткої праці по встановленню прикордонних знаків. Крім того, річка була більш довговічним орієнтиром ніж будь-які штучні конструкції. Також річку неможливо було знищити. Це було характерним і для могутніх повноводних річок (Дніпро), і для невеликих степових річечок, які влітку повністю чи частково пере-

сихали (Самоткань, Берда тощо).³ Адже і після пересихання прикордонної річки її русло залишалось орієнтиром проходження лінії кордону.

Зазвичай лінії кордонів проходили берегами річок. В ті часи можливостей позначати лінію кордону на водній поверхні було ще менше ніж при його проходженні по суходолу. Зміни річками свого русла, розмивання ними берегів та їхні весняні розливи обмежували значення річок як орієнтирів проходження лінії кордону. Проте на Запорозжжі у XVIII ст. ці недоліки не приймалися до уваги і річки вважались найкращим засобом для позначення на місцевості лінії кордону.

В усіх питаннях пов'язаних із демаркацією запорозьких кордонів вирішальна роль належала Російській імперії. Російський уряд укладав міжнародні угоди, якими визначались запорозькі кордони, він же приймав рішення про проведення їх демаркації, його ж представники і здійснювали її. Запорозжжя, хоча йшлося про його землі та кордони, було відсторонене від прийняття рішень.

Вперше демаркація кордонів Нової Січі була здійснена у 1740 р. комісією І.Неплюєва і Мустафи Селіхтара Кятибі. Ускладнило роботу цієї комісії те, що проходження лінії кордону в Белградському договорі і в Нісській конвенції було визначене в загальних рисах. Також не сприяло роботі комісії і те, що були відсутні точні географічні карти районів, в яких проходило розмежування кордонів. Тому комісія не тільки фіксувала кордон на місцевості, а й повинна була дебатувати і узгоджувати лінію його проходження. В таких випадках російські і турецькі представники розташовувались таборами. Для проведення переговорів ставились два намети, в яких по чергово проводились численні наради та конференції.

Зазвичай при демаркації запорозьких кордонів як спосіб вимірювання відстаней застосовувалась їзда конем – ”рівною ступью“. Ці роз'їзди проводили спеціально підібрані досвідчені та перевірені вершники від обох сторін. При цьому двома звіреними годинниками фіксувався час, потрібний вершникам для подолання відстані від одного об'єкта до іншого.⁴ Під час розмежування 1740 р. для позначення кордону російська сторона застосовувала квадратні прикордонні знаки, а турецька – круглі. Крім того, з цією ж метою використовували і географічні об'єкти. Так, як це сталося з Великим Канаром (Сухим Ташликом), біля якого, зважаючи на те, що він

добре всім відомий, не стали ставити прикордонних знаків.

В ході цього розмежування прикордонними знаками позначали лише окремі поворотні точки кордону. Тому прикордонні знаки могли розміщуватись один від іншого на відстані від кількох верст до кількох десятків верст.

Після завершення демаркації ділянки російсько-турецького кордону на захід від Дніпра сторони склали межові записи і обмінялися ними.⁵ Демаркація східної ділянки російсько-турецького кордону у 1742 р. проходила за такою ж методикою. Також при цьому розмежуванні географічний об'єкт був використаний для позначення лінії кордону. Річка Кінські Води була "вместо знаков граничных утверждена".⁶ Відмінним від розмежування 1740 р. було те, що в ролі прикордонних знаків виступали кургани, які насипались по лінії кордону. Крім того, прикордонні знаки ставились більш часто – через кожні 15 хвилин їзди конем. Вірогідно, що це пов'язано із тим, що обсяг завдань, які стояли перед цією комісією у порівнянні з обсягом роботи комісії 1740 р. був набагато меншим. Адже демаркувати треба було лише невеликий відтинок кордону – від верхів'їв Кінських Вод до верхів'їв Великої Берди. Ділянку ж кордону від східної притоки Берди (Каратиша) до гирла Міусу, яка згідно із домовленостями комісії повинна була йти степом, залишили не демаркованою. В "Інструменті" розмежування не згадується про її демаркацію. Крім того, сторони завершили розмежування та обмінялись межовими записами в таборі біля вершин Берди, а не біля Міуса.

Визначення та позначення на місцевості північних та східних кордонів Нової Січі мали певні відмінності від демаркації її південних кордонів. Південні кордони Запорозжя, котрі відмежовували його від Кримського ханства, одночасно були і кордоном Російської імперії з Туреччиною. З метою запобігання прикордонним конфліктам російський уряд був зацікавлений в якнайбільш чіткому і точному розмежуванні цього кордону. Північні та східні кордони Запорозжя відмежовували його від окремих регіонів Російської імперії (Гетьманщини, Слобідської України, Війська Донського) і були її внутрішніми кордонами. В зв'язку з цим підходи російського уряду до розмежування цих кордонів, до позначення їх на місцевості були іншими. В першу чергами вони визначалися інтересами внутрішньої політики Російської держави, для якої завжди були

характерні централізація та уніфікація будь-яких, а особливо демократичних, регіональних особливостей.⁷ Тим більше, коли ці місцеві особливості були такими винятковими, що перетворювали Запорозжя у історичну антитезу російському самодержавству.⁸ Ці тенденції у поєднанні з підтримкою урядом поміщицької колонізації південних земель робили його наступ на Запорозжя неминучим. Природно, що чітке визначення і позначення меж Запорозжя не сприяло б цій меті російського уряду і він уникав цього. Типовим був випадок земельного конфлікту між Запорозжям і Ізюмською провінцією в 70 рр. XVIII ст. Запорозжці стверджували, що їх кордон здавна проходив поблизу Ізюма “по Касогів вал”. Адміністрація ж провінції підтримувала великих землевласників, які захопили запорозькі землі і не збирались ними поступатись. Уряд запропонував сторонам провести “полюбовний розвод земель”. Коли ж спроба домовитись між запорозжцями і представниками Ізюмської провінції провалилась уряд запропонував їм чекати вирішення справи законним порядком. Цим він законсервував цей конфлікт до кінця існування Нової Січі.⁹

Подібна ситуація виникла і під час створення Нової Сербії та Новослобідського козацького полку. Новосербський кордон був визначений і позначений, а кордон Новослобідського полку – ні, лише були виставлені на невеликій відстані в бік Запорозької Січі форпости гетьманських козаків.¹⁰ Це відкривало перед адміністрацією полку і його мешканцями шлях для захоплення запорозьких земель.¹¹

Лише у випадках вилучення запорозьких земель уряд проводив визначення та демаркацію запорозьких кордонів із регіонами Російської імперії. Адже після позначення нових меж Запорозжя рішення уряду вважалось виконаним, а вилучені у січовиків землі закріплені за іншими власниками. Одним з таких випадків було розмежування Запорозжя із донським козацтвом. Річка Кальміус була визначена кордоном між ними, а в степу для позначення меж їхніх володінь був вкопаний горілий пень.¹² В деяких випадках керівники сусідніх із Запорозжям імперських регіонів проводили самовільне, без урахування позиції запорозжців, межування земель. При цьому навіть практикувалось встановлення спеціальних знаків. Але запорозжці, які не визнавали цих меж, знищували самовільно встановлені прикордонні знаки. Так, у 1765 р. полковник Бугогардової

паланки під час об'їзду знищив "могилки" нової (мельгуновської) лінії кордону із Новоросійською губернією.¹³ Межові знаки встановлені Ізюмською канцелярією на запорозьких землях теж були знищені козаками.¹⁴ Активність запорожців в боротьбі з незаконною демаркацією їх кордонів була такою, що увійшла в перелік запорозьких "злочинів" в маніфесті Катерини II про скасування Запорозької Січі.¹⁵

Ще однією відміною від демаркації південного кордону було те, що Військо Запорозьке було активним учасником процесу визначення та позначення його північних і східних меж. В чіткому визначенні власних кордонів і їх демаркації Військо Запорозьке вбачало запоруку від подальших вилучень у нього його земель. Крім того, шляхом поновлення своїх звичних кордонів запорожці намагались повернути захоплені у них землі. Тому Військо відправило до імперського двору кілька депутацій, які добивались повернення запорозьких земель та встановлення їх чітких меж. Перша з них перебувала в Петербурзі в 1755–1756 рр. Прохання Війська про відновлення його старих кордонів не були задоволені. Правда, було наказано створити змішану комісію (з депутатів від Гетьманщини, Запорожжя та фортеці св. Єлизавети) для розмежування січових кордонів із Новослобідським полком.¹⁶ Кіш, зацікавлений у розмежуванні, з усією серйозністю підійшов до організації роботи цієї комісії. Для роботи в ній були делеговані поважні старшини: Г.Лантух, М.Косап, І.Чугуєвець. Кошем була для них розроблена спеціальна інструкція по проведенню розмежування та описа запорозьких земель. Також від Січі були виділені 80 стариків для показу кордону. Але робота цієї комісії була зірвана незацікавленим у визначенні кордонів комендантом фортеці св. Єлизавети. Він не прислав геодезистів для проведення розмежування.¹⁷ В подальшому робота цієї комісії продовжувалась до 1762 р., але ніяких корисних результатів не принесла.¹⁸

Наступні запорозькі депутації до вищих органів влади Російської імперії ще не один раз піднімали питання про відновлення запорозьких кордонів і їх демаркацію. Російські урядові структури зривали всі спроби запорожців добитися визначення їх кордонів. Зазвичай Сенат вимагав від Війська Запорозького оригіналів документів на їхні землі. Але цих документів у запорожців не було. Вони пропали разом із січовим архівом під час знищення росіянами Чор-

томлицької Січі. Відсутність документів була підставою для відмови на прохання Коша про повернення його земель.¹⁹

Підсумовуючи можна зазначити, що демаркація кордонів з Туреччиною проводилась в державних інтересах Російської імперії. При позначенні лінії кордону спеціальними знаками головна увага приділялася фіксації державних меж Росії. Тому лінія кордону позначалася прикордонними знаками лише в окремих місцях, а знак від знака міг знаходитись на відстані і кількох верст, і кількох десятків верст. Деякі ділянки кордону не демаркувалися взагалі. Все це дозволяло закріпити на міжнародному рівні державні межі і уникнути великого обсягу трудомістких робіт по встановленню прикордонних знаків. Встановлення ж спеціальних знаків в таких кількостях, щоб вони унаочнювали лінію кордону і виключали ненавмисне його порушення, практикувалося вкрай рідко.

Становище із демаркацією кордонів Запорожжя з сусідніми регіонами Російської імперії було ще гіршим. З усіх сусідніх регіонів лише Дон мав чітко визначений і демаркований кордон із Запоріжжям.

Завдяки всьому цьому становище із демаркацією кордонів Запорожжя було незадовільним. Частина ділянок запорозького кордону не була демаркована взагалі. Ті ж його ділянки, на яких демаркація проводилась, не були позначені прикордонними знаками в достатній кількості. І це при тому, що навіть набагато краще позначені межі шляхетських маєтків не рятували від їх порушення та межових суперечок.²⁰ Демаркація ж запорозьких кордонів не дозволяла уникнути і ненавмисних порушень їх.

Примітки

1. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII – I пол. XIX века (1719–1858 гг.). – М., 1976. – С. 119.
2. Багалій Д.І. Заселення Південної України (Запорожжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. – Харків, 1920. – С. 11.
3. Военно-топографо-статистическое описание Екатеринославской губернии. 3 Отделение. Описание рек в Екатеринославской губернии // Південна Україна XVIII–XIX століття. – Запоріжжя, 1998. – Вип. 3. – С. 37, 38, 42–46.
4. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ) –СПб.: Печатано в Типографии 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Т. V: 1713–1719 гг. – С.119; ПСЗРИ – СПб.: Печатано в Типографии 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Т. XI: 1740–1743 гг. – С. 291.

5. ПСЗРИ – Т. XI. – С. 291
6. Инструмент разграничения между Россией і Портою в 1742 году // Записки Одесского Общества Истории и Древностей. – Одесса, 1850. – Т. 2. – Отд. III. – С. 835.
7. Драгоманов М. Пропаший час. Українці під Московським царством // Пам'ятки України. – 1990. – № 4. – 1991. – №1. – С.7.
8. Апанович. О.М. Останній кошовий отаман // Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993. – С. 256.
9. Шиманов А. Передсмертна поземельна боротьба Запорожжя. (Епізод з його прикордонних суперечок з колишньою Слобідською Україною) // Запорожці: До історії козацької культури. – К., 1993. – С. 98–105, 107–109, 119.
10. Миллер Г.Ф. Историческое сочинение о Малороссии и малороссиянах. – М., 1846. – С. 35.
11. Посулько О.М. Боротьба Запорозької Січі за свої землі в середині XVIII ст. // Історія та культура Подніпров'я. – Дніпропетровськ, 1998. – С. 25.
12. Швидько Г.К. Останні спроби запорожців відстояти свої Вольності // Південна Україна XVIII–XIX століття. – Запоріжжя, 1996. – Вип.2. – С.17–18.
13. Центральний державний історичний архів України (ЦДІАУ), ф. 229, оп.1, спр. 151, арк. 48.
14. Шиманов А. Передсмертна поземельна боротьба Запорожжя. – С. 100.
15. Козирев В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття). – Запоріжжя, 1999. – С. 175.
16. Апанович О.М. Передумови і наслідки скасування Запорозької Січі // Апанович О.М. Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991. – С. 240.
17. Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ, 1994. – С. 330–331.
18. Апанович О.М. Передумови і наслідки скасування Запорозької Січі // Апанович О.М. Розповіді про запорозьких козаків. – К., 1991. – С. 240.
19. Полонська-Василенко Н. З історії останніх часів Запоріжжя (Остання боротьба Запоріжжя за його "вільності") // Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Т.1. – Мюнхен, 1965. – С. 66–67.
20. Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 32. 48.